

BEATA SPRAWKA

NU KOMT DE AAP UIT DE MOUW:
EEN ANALYSE VAN IDIOMEN MET DIERENNAMEN
IN HET NEDERLANDS, FRANS EN POOLS

Abstract. Deze studie gaat in op Nederlandse idiomen met diernamen in vergelijking met hun Engelse, Franse en Poolse equivalenten. Het artikel bevat ook informatie over de fraseologie (soorten frasemen, indeling, eigenschappen). Het bevat de belangrijkste resultaten van het onderzoek (voor een masterscriptie gedaan) om aan te tonen dat de twee Germaanse talen Nederlands en Engels veel overeenkomsten hebben op het gebied van fraseologie. Wij veronderstellen dat de Franse taal ook invloed heeft gehad op het Nederlands. Daarnaast zijn er veel idiomen met diernamen, en het blijkt dat in de fraseologie een dier vaak een reflectie/metafoor is van een mens, iets wat we vaak in sprookjes tegenkomen.

Trefwoorden: idiomen; dieren; fraseologie; vreemde talen; vergelijking.

1. INLEIDING

Fraseologismen verrijken de taal. Ik heb al heel lang interesse in vaste verbindingen en wil graag beide talen waar ik me voor interesseer combineren — het Frans en het Nederlands. Elke taal bezit een aantal vaste verbindingen die alomtegenwoordig zijn of juist typisch en uniek zijn voor specifieke landen en culturen. Omdat mensen deel uitmaken van de natuur en ook leven in de omgeving van andere biologische schepsels als dieren, kunnen er in elke taal en in elke cultuur veel vaste verbindingen met diernamen worden aangetroffen.

Vlaanderen en Brabant hebben lang tot de culturele invloedssfeer van Frankrijk behoord en het Frans was van de dertiende tot de achttiende eeuw

Mgr. BEATA SPRAWKA is assistente bij de Leerstoel voor Nederlandse Taal- en Letterkunde van de Katholieke Universiteit van Lublin Johannes Paulus II; correspondentie-adres: Katedra Literatury i Języka Niderlandzkiego IFA, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin, Polen; e-mail: sprawkabeata@gmail.com

de belangrijkste cultuurtaal van Europa. Daarom vermoed ik dat veel Nederlandstalige fraseologismen zijn beïnvloed door het Frans. Natuurlijk is dat lang niet altijd het geval. Om een praktisch voorbeeld te geven: de vaste verbinding in de titel van mijn bijdrage is in het Frans *Il a montré le bout de l'oreille*, heel anders dan de aap in de Nederlandse vaste verbinding. Als we dit nu met het Engels vergelijken, komt daar bij dit fraseologisme wel een dier voor, zij het een ander: *To let the cat out of the bag*.

Mijn moedertaal, het Pools, behoort tot de Indo-Europese taalfamilie van de Westslavische talen. In het geval van het Poolse fraseologisme staat het beeld ietsje dichter bij het Nederlands — *Wyszło szydło z worka*, letterlijk: *De priem kwam uit de zak* — maar er is geen sprake van een dier.

2. ONDERZOEKSVRAGEN

Bij mijn masterproef werden in totaal 287 vaste verbindingen geanalyseerd: 76 Nederlandse-, 70 Franse-, 73 Engelse- en 68 Poolse equivalenten. Ik heb vastgesteld dat in mijn toenmalige, op het oude handboek van Stoet, *Nederlandse Spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden* gebaseerde corpus van 287 vaste verbindingen, het Nederlands maar liefst 88 keer een vaste verbinding met een dier hanteert, tegenover het Pools met 68 keer en het Frans met maar 63 keer. In mijn masterproef heb ik ook het Engels in de vergelijking betrokken — deze taal gebruikt in vergelijkbare fraseologismen 75 maal een dier.

In een tabel samengevat zijn de resultaten als volgt:

Nederlands	Engels	Pools	Frans
Een diernaam aanwezig: 88 keer	Een diernaam aanwezig: 75 keer	Een diernaam aanwezig: 68 keer	Een diernaam aanwezig: 63 keer

Als mijn corpus correct is, kunnen we de vraag stellen waarom Germaanse talen vaker een dier in fraseologismen gebruiken dan de Romaanse taal Frans en de Slavische taal Pools? Valt er eigenlijk wel iets over te zeggen, over welk type vergelijking die talen in plaats daarvan gebruiken? Is er een systematiek en logica te ontdekken? *Voilà* de vragen, waar ik tijdens mijn onderzoek de komende jaren een antwoord op zou willen vinden. Het gaat dus om een sociolinguïstisch thema dat zowel een taalkundige component als een culturele heeft.

3. NU KOMT MIJN AAP UIT DE MOUW

Om even bij ‘mijn’ aap te blijven: de Nederlanders kenden het dier uit de koloniën. Ze werden in vrij groten getale geïmporteerd en waren vaak huisdier van rondtrekkende orgeldraaiers die de apen kunstjes lieten doen. Het beestje is dan ook op de bekende *leesplank* terecht gekomen, waarmee veel Nederlanders hebben leren lezen. Maar in de Franse *apprentissage de la lecture* heeft het beestje geen enkele functie, hoewel ook de Fransen de aap uit hun Afrikaanse koloniën, bijvoorbeeld in Madagascar hebben gekend.

Als we kort een paar traditionele verbindingen van de aap in het Nederlands nagaan, zoals *we verwachtten de orgeldraaier en niet zijn aap*, *Ik heb het tegen de orgeldraaier en niet tegen zijn aap* of *Als een aap die geketend is aan de orgeldraaier*, krijgen we in het Frans achtereenvolgens: *On attendait le chef d'orchestre, pas le joueur de flûte*, *Je parle à la meunière, pas à son âne* en *Mais à chacune de tes mélodies, j'avais une danse*. Kortom, de idee is vergelijkbaar, maar de zegswijze een heel andere. En dat, terwijl ook in Frankrijk de orgelman van het kleine straatdraaiorgel, in het Frans *orgue de Barbarie*, een aapje bij zich had.¹ Maar dat was veel minder gebruikelijk dan in Nederland. In het bekende lied *L'orgue de Barbarie* van Jacques Prévert ontbreekt de aap dan ook (Prévert 1946, 139–141).

4. TERMINOLOGIE

Vaste verbindingen zijn een andere naam voor fraseologismen in het algemeen. Vaak zijn ze ontstaan uit veel gebruikte woordcombinaties die op een of andere manier steeds in dezelfde volgorde en samenstelling werden gebruikt.

We onderscheiden met Prędota (2003, 51–52) vier kenmerken van vaste verbindingen:

1. *Idiomaciteit* — vaak zijn de verbindingen archaïsch geworden, waardoor hun betekenis niet meer doorzichtig is. Mensen moeten de betekenis van de uitdrukking dus als zodanig leren.
2. *Vastheid* — alléén de bewuste woorden en alléén in de gegeven combinatie en volgorde heeft de vaste verbinding de betekenis.

¹ Het mooiste voorbeeld is het verhaal *De Brabantse aap*, zie <http://debrabantseap.nl/het-verhaal-van-de-brabantse-aap/>.

3. *Reproduceerbaarheid* — voor de sprekers van de gegeven taal is de vaste verbinding iets wat zo kan worden gebruikt en bekend is.

4. *Lexicalisering* — door hun ‘verstening’ komen de vaste verbindingen als lexicale eenheden in woordenboeken enzovoorts terecht.

Hierboven werd het begrip *doorzichtig* al even genoemd. In de tijd van hun ontstaan moeten de meeste vaste verbindingen voor de gebruikers begrijpelijk — dus doorzichtig — geweest zijn. Maar omdat de moderne Nederlandstalige in het dagelijks leven nauwelijks meer aapjes met orgeldraaiers tegenkomt, is de uitdrukking *de aap komt uit de mouw* niet echt doorzichtig meer.

Vooraf voor tweede- en vreemdetaalleeders zijn veel vaste verbindingen *ondoorzichtig*, omdat zij vaak uit een hele andere cultuur komen. Dat zorgt dus voor *idiomatisering* van de vaste verbindingen — ze moeten gewoon worden geleerd. Zo kunnen we in het Nederlands veel vaste verbindingen verwachten die iets met de scheepvaart of met vissen van doen hebben, terwijl die in het Pools goeddeels zullen ontbreken.² Wat de Nederlanders willen uitdrukken bestaat dan wel, maar wordt gewoon op een andere manier gezegd.

Omdat ik me in mijn onderzoek ook wil richten op de cultureel meest kenmerkende vaste verbindingen, de spreekwoorden, moet ik hier het verschil tussen een spreekwoord, gezegde en zegswijze aangeven.

Zoals blijkt uit de titel van Stoetts aangehaalde werk, *Nederlandse spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden* hebben we vier verschillende categorieën vaste verbindingen:

1. *Gezegde* — een vaste verbinding van woorden met een metaforische betekenis die géén gezegde bevat, bijvoorbeeld *het zwarte schaap*.
2. *Spreekwoord* — een vaste verbinding met een onveranderlijke woordkeus en zinsbouw die een morele betekenis heeft, bijvoorbeeld *een gegeven paard moet je niet in de bek kijken*, dat wil zeggen: je mag caedaus niet bekritisieren.
3. *Zegswijze* — anders dan gezegden bevatten deze wél een werkwoord en anders dan spreekwoorden kan de werkwoordstijd aan de omstandigheden worden aangepast, bijvoorbeeld: *twee vliegen in één klap slaan*.

² Vergelijk het onlangs uitgegeven boek *Polder, lakmus en kordzik* van Agata Kowalska-Szubert.

4. *Uitdrukking* — een vaste, idiomatische verbinding van woorden met een figuurlijke betekenis, zegt de Van Dale. Het is in de praktijk een metabegrip voor vaste verbindingen — deze hoeven geen morele betekenis te hebben.³

5. VERDELING VAN VASTE VERBINDINGEN

Tot nu toe werd er nog geen vaste classificatie van fraseologismen ontwikkeld die echt op grote schaal gebruikt wordt. We kunnen de door Wolfgang Fleischer opgestelde morfosyntactische indeling onderscheiden (Fleischer 1997, 138). Fleischer deelt vaste verbindingen in groepen, in afhankelijk van hun verhouding tot een woord van een bepaalde woordsoort. Hij onderscheidt in zijn classificatie vier groepen:

1. Substantivische vaste verbindingen (bijvoorbeeld een zwart schaap)
2. Adjectivische vaste verbindingen (bijvoorbeeld zo koppig als een ezel)
3. Adverbiale vaste verbindingen (bijvoorbeeld met man en muis vergaan)
4. Verbale vaste verbindingen (bijvoorbeeld oude koeien uit de sloot halen)

Aan de andere kant bevat de classificatie van vaste verbindingen volgens Prędota drie hoofdgroepen:

- ♦ *Somatismen*, Gr. *sóma* — het lichaam — het gaat om fraseologismen die een lichaamsdeel bevatten. Bijvoorbeeld: *de benen nemen*. De Nederlandse, Engelse, Franse of Poolse taal wordt gekenmerkt door een groot aantal fraseologismen met lichaamsdelen.
- ♦ *Fraseologisch woordpaar* — deze groep bestaat uit twee woorden bijvoorbeeld twee werkwoorden of twee substantiva. Deze woorden zijn door een voegwoord (en, of, noch, enz.) met elkaar verbonden. Bijvoorbeeld: *dat is vlees noch vis*.
- ♦ *Vergelijking* — in het algemeen is het makkelijk om de betekenis van een vaste verbinding te begrijpen. Bij voorbeeld: *zo blind als een mol*. Er bestaan veel vergelijkingen met een dierement te vinden, en deze zijn vaak makkelijk te begrijpen, met andere woorden: doorzichtig.

Alle talen bezitten fraseologismen uit verschillende domeinen. We kunnen zelf enkele categorieën vaststellen, die in de meeste talen voorkomen:

³ <https://onzetaal.nl/taaladvies/spreekwoord-gezegde-zegswijze-uitdrukking>, (12.06.2016).

- a) vaste verbindingen met lichaamsdelen;
- b) vaste verbindingen met diernamen;
- c) vaste verbindingen met natuur of plantelement;
- d) culturele vaste verbindingen

De laatstgenoemde groep is voor elke taal uniek, ze kunnen niet letterlijk vertaald worden of ze hebben geen equivalent. Denk maar aan het Nederlandse: “er geen kaas van gegeten hebben”, betekenis: er geen idee van hebben, in het Frans “il ne s’y connait pas du tout,” of in het Pools “nie ma zielonego pojęcia” (letterlijk: “hij heeft er geen groen idee van”).

Fraseologismen hebben dus vaak de vorm van een vergelijking. En het blijkt dat het dier de weerspiegeling van de mens is. Zoals Agata Kowalska-Szubert in haar boek *De kool en de geit* stelt, is karakteristiek voor het begrip *persoon* juist dat het dierlijke element altijd de metafoor voor een mens is (Kowalska-Szubert 1997, 14).

Dat is tevens het volkskundig-culturele element van vaste verbindingen, want net als in sprookjes en fabels geeft het gebruik van een dier in plaats van een mens de mogelijkheid om voor dat dier karakteristiek gevonden ‘karaktertrekken’ te gebruiken voor de eigenlijk bedoelde karaktertrekken van de mens. Bijvoorbeeld, een vos wordt in sprookjes dikwijls als een slim dier beschouwd, daarom hebben we de vergelijking: *zo slim als een vos* in het Nederlands, en *chytry jak lis* in het Pools.

Hier zien we bijvoorbeeld een vergelijking met dezelfde diersoort en betekenis in alle talen, dus met een volledig equivalentieniveau:

Nederlands	Engels	Frans	Pools
Zo glad als een aal	Slippery as an eel	Glissant comme une anguille	Śliski jak węgorz

Gladheid is het natuurlijke kenmerk van een aal, het is dus een gemotiveerde vergelijking. F.A. Stoett zegt over de aal: “*weet zich door zijne slimheid uit alle ongelegenheden te redden*” (Stoett 1981, 15). Een aal blijkt dus ook een metafoor voor de mens te zijn.

Sterker nog, fabels hebben heel duidelijk een leerelement, de moraal. De bekendste verzameling, van de Griekse slaaf Aesopus uit de zesde eeuw voor Christus, is de basis geworden voor veel vaste verbindingen. De Nederlandse vertaling *Esopet*, uit het Latijn, dateert uit de dertiende eeuw en zal invloed op de vorming van Nederlandse fraseologismen hebben gehad. De eerste verzamelingen van Nederlandse spreekwoorden zijn in de zestiende eeuw

ontstaan. De grootste werken zijn: de verzameling van Harrebomée 1858-'70 (ruim 40.000 spreekwoorden) en het werk *Nederlandsche Spreekwoorden, Spreekwijzen, Uitdrukkingen en Gezegden* van F.A. Stoett (5e druk, 1943).

6. ONDERZOEKSMETHODE EN VERWACHTINGEN

Net als in mijn masterscriptie wil ik fraseologismen indelen in universele vaste verbindingen die in alle talen dezelfde vorm/betekenis hebben en in vaste verbindingen met verschillende vorm. De eerste categorie gaat vaak terug op de Bijbel of op Aesopus. De tweede is vanuit mijn optiek interessanter, omdat juist daar culturele verschillen duidelijk worden. Ik wil dus de vaste verbindingen indelen in vier groepen: vergelijkingen, gezegden, zegswijzen en spreekwoorden.

Het corpus zal worden gebaseerd op de nieuwe versie uit 2015 van het Van Dale *Groot Woordenboek der Nederlandse taal*. Ik zal de daar opgesomde vaste verbindingen aanvullen met het corpus *Van Dale Groot Uitdrukkingenwoordenboek* (2006) en het bekende oude handboek van Pieter Harrebomée, *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal*.

Bij alle fraseologismen zal de graad van equivalentie worden onderzocht. Het is met name de bedoeling om te onderzoeken in hoeverre de vaste verbindingen verschillen en welke culturele achtergrond die verschillen hebben. Op basis van deze analyse van de gevonden verschillen zal worden gekeken of er een regelmaat in de verschillen te ontdekken valt die overeenkomt met wat je culturele verschillen kunt noemen van volkeren die aan de betreffende talen vorm hebben gegeven.

Wat voor verschillen verwacht ik? Om te beginnen heeft, volgens de resultaten van mijn eerdere onderzoek, het Nederlands in fraseologismen significant vaker dieren dan het Pools en het Frans. Waarom is dat zo? Welke elementen verschijnen er dan in de twee andere talen? Wellicht is het nodig om hierbij ook te kijken naar andere verwante talen, bijvoorbeeld het Spaans (voor het Frans) en het Tsjechisch (voor het Pools).

Soms komen er wel dieren voor, maar andere dieren. Ook dat zal cultureel bepaald zijn. In alle gevallen zal ik moeten proberen te achterhalen van wanneer de spreekwoorden dateren. Hier kan het *Woordenboek van de Nederlandse Taal* van dienst zijn.

REFERENTIES

- Boon, Ton den, Ruud Hendrickx & Nicoline van der Sijs (eds.). 2015. *Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse taal*. Utrecht & Antwerpen: Van Dale Uitgevers. 3 delen, 15^e druk
- Czochralski, Jan, & Stanisław Prędotą. 1993. *Podręczny niderlandzko-polski słownik frazeologiczny / Nederlands-Pools fraseologisch handwoordenboek*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Fleischer, Wolfgang. 1997. *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: De Gruyter.
- Groot, Hans de & Riemer Reimsma (eds.). 2006. *Van Dale Groot Uitdrukkingenwoordenboek. Verklaring en herkomst van moderne uitdrukkingen*. Utrecht & Antwerpen: Van Dale Uitgevers.
- Harrebomée, Pieter J. 1990. *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal*. Hoevelaken: Verba, 3 delen (fotomechanische herdruk van de uitgave 1858–1862)
- Klimaszewska, Zofia, & René Genis. 2009. *Słownik polsko-niderlandzki / Woordenboek Pools-Nederlands*. Amsterdam: Pegasus.
- Klimaszewska, Zofia, Nobert Morciniec & René Genis. 2009. *Słownik niderlandzko-polski / Woordenboek Nederlands-Pools*. Amsterdam: Pegasus.
- Kowalska-Szubert, Agata. 1997. *De kool en de geit. Nederlandse vaste verbindingen met een dier- of plantelement*, Utrecht: LED.
- Kowalska-Szubert, Agata. 2013. *Polder, lakmus en kordzik. Nederlandse lexicale ontleningen in het hedendaagse Pools*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2013
- Prędotą, Stanisław. 2003. *Wprowadzenie do językoznawstwa niderlandzkiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Prévert, Jacques. 1949. *Paroles*. Paris: Éditions Gallimard.
- Stoett, F. A. 1981. *Nederlandse spreekwoorden en gezegden verklaard en vergeleken met die in het Frans, Duits en Engels*. Leiden: Thieme (10e druk).
- <https://onzetaal.nl/taaladvies/spreekwoord-gezegde-zegswijze-uitdrukking> (laatste download 25 november 2016)

CHYTRY JAK LIS —

ANALIZA FRAZEOLGIZMÓW Z ELEMENTEM ZWIERZĘCYM
W JĘZYKU NIDERLANDZKIM, FRANCUSKIM I POLSKIM

Streszczenie

Artykuł opiera się na badaniu niderlandzkich frazeologizmów z elementem zwierzęcym, które zostały porównane z ich polskimi, francuskimi i angielskimi odpowiednikami. Tekst zawiera informacje z zakresu frazeologii: rodzaje frazeologizmów, podział, charakterystyka etc. Artykuł, oparty m.in. na głównych wnioskach z pracy magisterskiej, zmierza do udowodnienia faktu, iż obydwa języki germańskie tj. niderlandzki i angielski, wykazują wiele podobieństw w dziedzinie frazeologii. Zakładamy również, że język francuski wywiera pewien wpływ na język niderlandzki. W każdym z wymienionych języków występują liczne frazeologizmy, które zawierają nazwę zwierzęcia. Zarówno we frazeologii, jak i w bajkach możemy zaobserwować, że dane zwierzę jest uosobieniem pewnych cech człowieka.

Słowa kluczowe: związki frazeologiczne; element zwierzęcy; frazeologia; języki obce; porównanie.

TO LET THE CAT OUT OF THE BAG:
AN ANALYSIS OF IDIOMS WITH ANIMALS IN DUTCH, FRENCH
AND POLISH

Streszczenie

This study involves discovering the Dutch idioms with animal names compared with their English, French and Polish equivalents. The article contains also the information about phraseology (types of phrasemes, division, characteristics). It presents the main results of the research (which were made for a master thesis) just to show that these two Germanic languages, such as Dutch and English, have many similarities in the field of phraseology. We assume that the French language has also an impact on the Dutch. Besides there are many idioms with animal names, and it turns out that in the phraseology an animal is often a reflection/metaphor of a man, what we often see in the fairy tales.

Key words: idioms; animals; phraseology; foreign languages; comparison.